

گذشته خواندنی مزرعه مشهور حومه شهر که امروز نامی آشنا دارد

چهره «چهنو» در تاریخ مشهد

مرضیه ترابی‌ادر تاریخ شهر مشهد، واژه «چهنو» یا «چاه‌نو» یک واژه شناخته‌شده و پرکاربرد است؛ واژه‌ای که از ترکیب دو کلمه «چاه» و «نو» ساخته شده است و ظاهراً دلالت بر قرار داشتن چاهی تازه‌ساز در یک منطقه دارد؛ هرچند که درباره این مفهوم نمی‌توان به‌صورت دقیق اظهارنظر کرد و به نظر می‌رسد که واژه چهنو، گاه براساس تقلید از نام دیگر اماکن یا به‌دلایل و اهداف دیگری برای نام‌گذاری یک مکان برگزیده می‌شده‌است.نام چهنودرتاریخ مشهد جدید، بیشتر با نام یکی از معابر مشهور و درعین حال طولانی این شهر پیوند دارد. کوچه چهنو در قلب محله سرشور قرار داشت(و امروز نیز تقریباً در همین محدوده واقع است) و طبق نقشه سال ۱۳۳۳خورشیدی، امتداد آن بعد از اتصال به کوچه «سهیل عتیقه» و پس از عبور از کوچه «امین‌دفتر»، به کوچه «گنبدسبز» می‌رسیده‌واز آنجا به میدان مشهور و جدیدالتأسیس ارگ متصل می‌شده است، با این حال شاید کمترکسی بداندکه نام چهنو پیش از آنکه بر تارک یک معبر کهنسال شهری بدرخشد، اسم مزرعه‌ای بسیار قدیمی در سمت شرقی مشهد بوده است؛ مزرعه‌ای که نام آن را می‌توان در بسیاری از منابع قدیمی یافت؛ مزرعه‌ای بسیار آباد که دست‌کم از دوره شاه‌تیماسب یکم صفوی، پشت باروهای شرقی مشهد و در امتداد خاوری/خیابان مشهور و قدیمی شهرودروازه شناخته‌شده (آن قرار داشته است. در این قسمت از گزارش‌های تاریخی آشنایی با تاریخ محلات مشهد، قصد داریم درباره تاریخچه مزرعه چهنو که امروز نام آن کم‌وبیش برای ساکنان مناطق شرقی محدوده مشهد قدیم آشناست، صحبت کنیم. اطلاعات این گزارش برای نخستین بار است که منتشر می‌شود.

- موقعیت جغرافیایی مزرعه چهنو

قدیمی‌ترین گزارش مربوط به مزرعه چهنو،اباید رکتاب «جغرافیای حافظ‌ایرو»، نوشته شهاب‌الدین عبدا... خوافی، مشهور به «حافظ‌ایرو»(درگذشته به سال ۸۲۳قمری) جست‌وجو کرد. نویسنده این کتاب مهم که در دوره تیموری و عهد شاه‌رخ می‌زیسته است، در متن اثر خود، «مزرعه سلوک و چاه‌نو» را جزو مزارعی می‌داند که به مشهد تعلق دارند. علاوه‌بر مذکورودربخش شرقی مشهد قدیم قرارداشته‌است، به همین دلیل، این امکان وجود دارد که در قالب یک احتمال تاریخی، نام‌گذاری محله و کوچه چهنو را در پیوند با نام مزرعه چهنو(یا چاه‌نو) بدانیم. این مزرعه در ادوار تاریخی بعد و پس از ساخت باروی مستحکم شهر مشهد در دوره شاه‌تیماسب یکم صفوی (درگذشته ۹۸۱قمری)، پشت دیوارهای شهر و احتمالاً چسبیده به آن قرار گرفته و در زمره مزارعی بوده است که به احتمال زیاد، کارگران و کشاورزان مشغول به‌کار در آن، در محله عیدگاه وبعدها پایین خیابان سکنای می‌گزیدند.

حدود این مزرعه که در نزدیکی مُسِل (در لهجه مشهدی کال «قره‌خان» قرار داشت، از جنوب به مزارع بسیار قدیمی «گل ختمی» و «دستگرد» منتهی می‌شده، از شمال، به اراضی مزارع «سرگود»، «گوسلوک» (یا گود سلوک)، حسین‌آباد (قائنی‌ها) و شاید «جمع‌آباد» می‌رسیده و از سمت شرق نیز، به زمین‌های محدوده روستای «محمدآباد» متصل بوده است. مزرعه چهنو به‌دلیل داشتن قناتی بسیار پرآب و نیز،برخورداری از زمین‌های حاصلخیز، شهرت فراوان داشته‌است. این حاصلخیزی البته به موقعیت جغرافیایی خاص چهنو هم مربوط بوده است؛ قرار گرفتن در کف شیب دشت مشهد، باعث می‌شده‌است که در جریان سیلاب‌های متعددو گسترده در تاریخ مشهد بسیار پرشمار بودند، خاک نرم و حاصلخیز بالادست به این محدوده حمل شود و زمین‌های مزرعه چهنو را مانند دیگر مزارع این بخش، از نظر دارا بودن مواد معدنی و مغذی موردنیاز برای کشت وزرع، غنی کند.

- درباره قنات چهنو که بسیار پر آب بود

علاوه‌بر این، چنان‌که اشاره خواهیم کرد، چهنو از نظر منابع آبی نیز، در موقعیت ممتازی قرار داشته و قنات این مزرعه، از منابع آبی شناخته‌شده در شهر مشهد بوده است. پیوستگی مزرعه چهنو با اراضی مشهد و مجاورت آن با باروهای شهر، باعث می‌شده

روایت تصویری

از مزرعه چهنو در سال ۱۲۷۷خورشیدی

صرف‌نظر از آنچه بر تکیه بر اسناد موجود درباره مزرعه چهنو گفتیم، برخی عکس‌های قدیمی مشهد نیز، می‌تواند اطلاعات ارزشمندی درباره این مزرعه به ما بدهد، به‌عنوان نمونه، تصاویری که هانزی رنه دالمانی در سال ۱۸۹۸ میلادی/۱۲۷۷خورشیدی، از مشهد و اطراف آن تهیه کرده، دربرگیرنده چنین اطلاعاتی است. طبق محتوای این عکس‌ها، در بیرون از باروی مشهد، مکان‌های فعال آجریزی و «کول‌سازی» قرار داشته‌است. در دوره‌های بعد و به‌ویژه در دوره پهلوی اول، نخستین کوره‌های جدید آجریزی از نوع «هوفمان» نیز در این منطقه ساخته‌شد. نگاهی به نقشه‌های قدیمی مشهد نشان می‌دهد که می‌توان محل قرار گرفتن این کوره‌های قدیمی و جدید را در فضاهای اطراف مزرعه چهنو مکان‌یابی کرد؛ نقاطی مانند «گود جلال» و «گود اصغرکور»، که در شمال این مزرعه واقع بود، عبور نهر خیابان از وسط این زمین‌ها و نیز، پرابی شعب قنات مزرعه چهنو، از یک طرف و ازطرف دیگر، جنس خاک این اراضی باعث می‌شد که لازم تولید خشت به‌آسانی در اختیار کوره‌های آجریزی و کول‌سازی قرار گیرد و از این‌رو، می‌توان تصاویر دالمانی را از پشت باروهای مشهد در سال ۱۲۷۷ خورشیدی، با حدود اراضی مزرعه چهنو یا دست‌کم اطراف آن تطبیق داد، موضوعی که نیاز به پژوهش و واکاوی بیشتر دارد و در آینده، بیشتر به آن خواهیم پرداخت.

•کول، سازه‌ای سفالی که برای استحکام دیواره چاه‌ها و قنات‌ها استفاده می‌شده است و امروزه با استفاده از سیمان و شن ساخته می‌شود

موقعیت مزرعه چهنو در نقشه سال ۱۳۳۲ش و همجواری آن با کوره های آجریزی

است در بررسی و ثبت نام و مشخصات مزارع اطراف مشهد، به‌ویژه در اسنادی مانند کتابچه میان‌ولایت» ... که در دوره ناصرالدین‌شاه قاجار تدوین شده است، نامی از این مزرعه قدیمی به چشم نخورد و ای بسا آن را به دلیل پیوند با نام محله یا کوچه چهنو، بخشی از محدوده شهری مشهد منظور کرده باشند. احتشام‌کاوایانیدر رکتاب«شمس‌الشموس»، مزرعه چهنو را در زمره املاک وقفی آستان قدس در حومه شهر مشهد معرفی می‌کند و می‌نویسد؛ «مزرعه چاه‌نو، قنات و اراضی، چهارده سهم از هفده سهم، اراضی آن جهت ساختمان منازل و کاروان سرا و دکا کین به اشخاص، اجاره‌داده‌شده و جزوشهر است».کاوایانید این توضیح را در زمان نگارش کتابش، اوایل دهه ۱۳۵۰خورشیدی، می‌دهد و سیمای مزرعه چهنو را در این دوره تاریخی، به‌عنوان بخشی از شهر مشهد توصیف می‌کند.

بانگاهی به اسناد موجود که بخش مهم آن‌ها در مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود، می‌توان به چند نکته تاریخی درباره مزرعه چهنو دست یافت؛ نخستین نکته که قبلاً هم به آن اشاره کردیم، قنات بسیار مهم این مزرعه تاریخی است. جالب است که بدانید آب قنات مزرعه چهنو، تا پیش از توسعه شبکه زیرساخت انتقال آب در مشهد، به‌عنوان یکی از منابع تأمین‌کننده آب موردنیاز شهر استفاده می‌شده و توجه به آن در این زمینه بسیار جدی بوده است. سندهایی مانند سند شماره ۱۰۴۴۶،

روزی روزگاری مشهد

خشت زنی در کنار نهر آب احتمالاً در حدود مزرعه چهنو - هانزی رنه دالمانی - ۱۸۹۸

به احتمال زیاد کشاورزان و کارگران فعال در آن، ساکن محلات شرق مشهد مانند عیدگاه و پایین خیابان بوده‌اند، از این‌رو نیاز چندانی برای ساخت قلعه در مزرعه، چنان‌که در دیگر مزارع اطراف مشهد و منطقه «میان‌ولایت» و «تبادکان» وجود دارد، احساس نمی‌شد.

- بافت جمعیتی چهنو

نگاهی به سرشماری شهر مشهد در سال ۱۲۵۷ خورشیدی نشان می‌دهد که در محلات فقیرنشین مشهد، مانند پایین خیابان و بخش‌های شرقی نوقان، تعداد زیادی از کارگران بخش کشاورزی زندگی می‌کرده‌اند که احتمالاً زارعان فعال در مزرعه چهنو هم، در زمره این افراد قرارداشته‌اند. سرشماری گفته‌شده را زین‌العابدین میرزای قاجار در دوره ناصرالدین‌شاه انجام داد و امروز با نام «نفوس ارض اقدس» در اختیار ماست.

- چهره‌های مشهور ساکن در چهنو

با نگاهی به اسناد مربوط به مزرعه چهنو، می‌توان به نام تعدادی از مستأجران و مالکان قدیمی آن نیز دست یافت و هرچند که بخش بزرگ این اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود- نشان می‌دهد که قنات مزرعه چهنو را آستان قدس رضوی به بلدیة(شهرداری مشهد) اجاره داده بود تا از آن به‌عنوان یکی از منابع موردنیاز آب شهر استفاده شود، ظاهراً آب قنات چهنو در زمره آب‌های باکیفیت شهر قرار می‌گرفته؛ زیرا براساس مندرجات یکی از اسناد

فوق (سند ۱۰۴۶۵) شهرداری مشهد سعی بلیغی در اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود- نشان می‌دهد که قنات مزرعه چهنو را یکی از منابع راهبردی آب شهر مشهد بدانیم، سخنی به‌گراف نگفته‌ایم، شاید به همین دلیل بوده‌است که در سال ۱۳۰۹ خورشیدی، محمدولی اسدی، نایب‌التولیه وقت آستان قدس، در نامه‌ای به محمدرضا معاونیان، معمارباشی وقت آستان، دستور جلوگیری از اجرای عملیات ساختمانی را در اراضی چهنو که می‌توانست به قنات این مزرعه آسیب‌وارد کند، صادر می‌کند.(سند شماره ۹۵۲۳۳ در مرکز اسناد آستان قدس رضوی). نکته دیگری که می‌توان از اسناد تاریخی مربوط به مزرعه چهنو دریافت، قرار گرفتن قدیمی‌ترین کشتارگاه (سلاخ‌خانه) عمومی مشهد در کنار اراضی این مزرعه قدیمی است. (سند شماره ۹۵۲۳۳ که قبلاً به آن اشاره کردیم). ازسوی دیگر، این اسناد جالب و خواندنی، سرگذشتی مختصر از مستأجران مزرعه چهنو را نیز به‌دست می‌دهد.

گفتیم که به دلیل هم‌جواری مزرعه با باروهای شهر،

باروی مشهد و کارگاه سفال احتمالاً در حدود مزرعه چهنو - هانزی رنه دالمانی - ۱۸۹۸

گزارش

در نشتی به مناسبت روز اسناد ملی و میراث مکتوب مطرح شد

اسناد ملی؛ حافظه ماندگار ملت

زینبی ابرای‌آن‌ها که با تاریخ سروکار دارند و برای اثبات یارد یک فرضیه تاریخی، بارها به دنبال یک ورق سند گشته‌اند، اهمیت این کار پوشیده نیست، اما شاید برای مردمی که در زندگی عادی خود سروکاری با اسناد ندارند، باید این اهمیت را بارها بازگو کرد تا هیچ‌سندی در هیچ خانه‌ای بدون توجه از بین نرود؛ زیرا با از دست دادن هر سند، گوشه‌ای از تاریخ این کشور را از دست می‌دهیم. با این نگاه باید بهانه‌ای پیدا می‌شد تا سری به سازمان اسناد و کتابخانه ملی شرق کشور بزنیم. این بهانه در روزی که به نام «اسناد ملی و میراث مکتوب» مهر خورده است، به‌دست آمد تا به دنبال رونمایی از چند سند تاریخی، از فعالیت‌هایی که در این اداره رخ می‌دهد، نیز مطلع شویم؛ به همین دلیل پای صحبت مجتبی محمودی مهماندوست، مدیر مرکز اسناد و کتابخانه ملی شرق کشور، می‌نشینیم و سپس به دیدار تعدادی از اسناد کهنسال این مرکز می‌رویم.

- کوتاه از تاریخچه و عملکرد

«اسناد، مواد خام انتقال تاریخ هستند». این جمله کلیدی، سرفصل صحبت‌های محمودی است. او سخنانش را با توضیح زحماتی که همکارانش برای حفظ اسناد می‌کنند، بی می‌کیرد. محمودی آن‌ها را «مسافران قطار تاریخ» خطاب می‌کند و درباره پیشینه این نهاد چنین می‌گوید: «کتابخانه ملی در سال ۱۳۱۶ سازمان اسناد با نام آرشیو ملی در سال ۱۳۴۹ شکل گرفت و این دو در سال ۱۳۸۲ با یکدیگر تلفیق شدند و سازمان به شکل کنونی‌اش درآمد. مرکز اسناد و کتابخانه ملی، طبق اساسنامه، یک مؤسسه علمی، آموزشی، پژوهشی و خدماتی است که زیرنظر رئیس جمهور و به‌صورت هیئت‌امنایی اداره می‌شود. ما در مرکز خراسان، نماینده این سازمان هستیم و از سال ۱۳۸۸ شروع به فعالیت کرده‌ایم و سه استان خراسان رضوی، خراسان‌شمالی و خراسان جنوبی را پوشش می‌دهیم».

او درباره وظایف اصلی این سازمان نیز توضیح می‌دهد، «گردآوری اسناد، نخستین وظیفه سازمان است. هر کاغذی که از گذشته برجای مانده است و ممکن است اطلاعاتی را به ما منتقل کند، یک سند ارزشمند است. پس از دریافت اسناد، مرحله ثبت و فهرست‌نویسی، نمایه‌سازی و سامان‌دهی آن‌ها فرامی‌رسد و سپس اوراق، دیجیتال‌سازی می‌شوند تا محقق یا پژوهشگر بتواند از آن‌ها استفاده کند. پس از این، مرحله نگهداری را پیش‌رو داریم. هر روز همکاران ما شرایط مخزن اسناد را بررسی می‌کنند تا دما و رطوبت و دیگر شرایط را در سطح مطلوب و استاندارد نگاه دارند. مرحله آخر، خدمات دهی است که مراجعه‌کنندگان می‌توانند به سایت سازمان مراجعه و از این اسناد استفاده کنند».

مدیر مرکز اسناد و کتابخانه ملی شرق کشور در این بخش از صحبتش، آمار درخورتوجهی را می‌دهد؛ «اکنون حدود ۳۶ هزار جلد کتاب خطی و ۷ هزار جلد کتاب سنگی در سایت مرکز، موجود و در دسترس عموم است. ۲۴ هزار جلد کتاب کودک و نوجوان نیز روی این سایت قرار داده شده‌است و همه می‌توانند از آن‌ها بهره‌مند شوند».

- خدمات سازمان اسناد شرق کشور

هم‌اکنون ۲۸۵ هزار پرونده در مخزن سازمان شرق کشور وجود دارد که بیش از ۱۲ میلیون برگ سند را شامل می‌شود. حدود یک‌سوم این پرونده‌ها، فهرست‌نویسی شده و در اختیار مراجعه‌کنندگان است. محمودی به خدماتی که به مراجعه‌کنندگان مشهدی می‌دهند، اشاره می‌کند و می‌گوید: «تالار دیجیتال سازمان در همین محل است که محققان با مراجعه حضوری، می‌توانند از آن استفاده کنند. سال گذشته حدود ۳۰ تا ۴۰ هزار برگ سند به محققان و پژوهشگران خدمات داده‌ایم که ظرفیت افزایش آن وجود دارد. حدود ۴۰۰ هزار پایان‌نامه نیز وجود دارد که می‌توانیم در اختیار مراجعه‌کنندگان قرار بدهیم».

وی پیش از رونمایی از اسناد، یکی دیگر از مأموریت‌های سازمان اسناد را که جمع‌آوری تاریخ شفاهی است، توضیح می‌دهد؛ بخش زیادی از تاریخ، از طریق تجربیات بزرگ‌ترها به ما منتقل می‌شود. در سال‌های اخیر همکاران ما با بعضی از «نخستین‌های شهر» مصاحبه کرده‌اند. کتاب زندگی‌نامه مرحوم راستگومقدم، حاصل تعدادی از این مصاحبه‌هاست که به‌زودی از آن رونمایی می‌شود. بخشی از کودکی ما با کلام شیرین او گذشته است».

- مردم، سندهایشان را تحویل بدهند

مدیر مرکز اسناد و کتابخانه ملی شرق کشور در ادامه، به جمع‌آوری اسناد از ادارات و سازمان‌ها اشاره می‌کند و روال کار را چنین توضیح می‌دهد؛ «بخشی از اسناد، از ادارات و سازمان‌های دولتی به‌دست ما می‌رسد. وقتی مکاتبات، نامه‌ها و اوراق از حالت جاری به حالت راکد درمی‌آید، تبدیل به گوشه‌ای از تاریخ کشور می‌شود. از اینجا، کار ما شروع می‌شود. همکاران ارزیاب ما به آن ادارات می‌روند و اسناد را دریافت می‌کنند. آن بخشی از سند که جنبه تاریخی دارد، به اینجا آورده و مراحل ثبت و نگهداری برایش انجام می‌شود و بخش دیگری که ممکن است چنین ارزشی نداشته باشد، مرکز اسناد مجوز امحایش را صادر می‌کند».

بخش بعدی از صحبت‌های محمودی به یکی دیگر از دغدغه‌های مهم مرکز اسناد و کتابخانه شرق کشور اختصاص دارد؛ «تعداد زیادی از اسناد، دست مردم است، مانند یک وقف‌نامه یا یک مجموعه عکس از گذشته که در شرایط نامناسب نگهداری می‌شود و از بین می‌رود. سازمان اسناد یک فراخوان خواهد داد تا اسناد در دست مردم را جمع‌آوری کنیم و در اینجا آن‌ها را به ثبت خواهیم رساند و در شرایط استاندارد، نگهداری خواهیم کرد. مهم نیست این اسناد چند سال قدمت داشته باشند، همه آن‌ها برای ما ارزشمندند و می‌توانند محتوایی در دل خود داشته باشند. بسیاری از افراد تا زمانی که در قید حیات هستند، به اسنادشان ارج می‌نهند، ولی پس از مرگ، خانواده‌شان از ارزش این سندها مطلع نیستند و آن‌را به راحتی بیرون می‌ریزند و از بین می‌برند. برای پیشگیری از چنین اتفاقی، بهتر است تا زمانی که افراد خودشان حی و حاضر هستند، این اسناد را پیش ما بیاورند و آن‌ها را برای همیشه حفظ کنند».